

TÜRK EPOS ƏNƏNƏSİNDƏ ƏCDAD KULTU

The Ancestor Cult in Turk Epos Tradition

*Rövşən ƏLİZADƏ**

Özet

Bu çalışma, Türk söylence geleneğinde ata kültü olgusunun yeniden oluşturulmasını ele almaktadır. Çalışmada, etnogenik Türk mitlerini yansıtan efsanelerde ata kültü olgusunun izlerinin çok önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Türk epik mitoloji geleneğinin ana figürlerinden olan Kurt (Boz kurt) kültürünün Azerbaycan halk folkloründe de izlerine rastlandığı ortaya konmaktadır.

Aynı izlerin restore edilmesi çalışması, kurt figürünün ilk yaratılış efsanesinden dönüştürülmesi işleminin ve semantik modelinin açıklanmasına olanak sağlamaktadır. Çalışmanın bir sonucu olarak, geleneksel yapıyı koruyan kutsal bir kişi ve ata kültü olarak bilinen Korkut Ata'nın (Dede Korkut) izlerine Oğuzname'de rastlandığı görülmektedir. Korkut Ata'nın bu özelliği, atalarının ruhuna ve Şamanizmde kutsal sayılan kişinin davranış kalıplarının bir sentezi olarak ifade edilmektedir.

Summary

The article dedicates to the reconstruction of the ancestor cult in Turk epos tradition. The investigation shows that having the extraordinary place in Turk ethnic-cultured tradition the traces of the ancestor cult are often met in the epoces which Turk ethnogenic myths are reflected. It is cleared up that the functions of wolf (Boz Qurd – Grey Wolf) being the main character of Turk epic-mythological tradition acted as an ancestor saved itself in trace form in Azerbaijan epic folklore. The restoration work carried according to the same traces give opportunity to clear up the semantic model and transformative creators of the wolf character which take place in the beginning creation. As a result of the investigation it was clear that Gorgud Ata which saved the archaic structure found its reflection in oghuznames as a sacred person and an old cult. This specification of Gorgud Ata was expressed behavior code belonging to its ancestor spirit and shamanism-sacred person sythesis in mythic essence.

Türk etnik-mədəni ənənəsində müstəsna yer tutmuş əcdad kultunun izlərinə türk etnoqonik miflərinin əks olunduğu dastanlarda rast gəlmək mümkündür. Bilavasitə Oğuz etnosunun soy-kökə sıx bağlılığı, əcdadlarına pərəstiş və tapınmaları bu toplumun yüksək mənəvi yaşam tərzini, eləcə də siyasi baxımdan mövcudluğunu şərtləndirən ciddi aktlardan biri idi.

Türk epos ənənəsindəki əcdadlar düzümündə özünəməxsus şəkildə yer almış və Ulu Türk adı ilə kodlaşmış ilkin obrazın, dünyanın yaradılması aktı ilə bağlılığı və bütövlükdə xaos-kosmos qarşıdurmasından törəməsi kosmogenez haqqındakı təsəvvür sistemini bəlli edir. Bu baxımdan Ulu Türk obrazı mədəni qəhrəmana aid cizgilərə sahib olmaqla, həm də Boz Qurd, Oğuz, Qorqud Ata və başqaları ilə yanaşı türk dünya modelinin qurucularından ilkinidir.

Türk mifoloji görüşlərində qabarıq olan bir ənənəyə görə, ilkin sudan lil yaradılır, sonra qurudulub torpaq edilir, bu torpaqdan bitkilər cücərilir, sonra həmin torpaqdan palçıq düzəldilib insanlar yaradılır. Bu proses, sonrakı mərhələdə davam edərək təbiətin digər canlı və cansız obyektlərini üzə çıxarır. Qədim türk epos ənənəsində yüksək dəyər qazanmış dastanlardan biri «Yaradılış» dastanıdır. V. Radlovun Altaydan yazıya aldığı bu dastan mətnində ilkin əcdada uyğun gələn paralellər vardır.

* AMEA Folklor İnstitutu Azərbaycan, rovsenali@yandex.ru

Dastanda deyilir: «Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yox idi. «Ağ Ana» göründü. O, Qara xana «yarat» deyib yenidən suya daldı.

Bunu eşidən Qara xan bir kişi yaratdı. Qara xanla kişi intəhasız suyun üstü ilə iki qara qaz kimi uçurdular. Lakin halından məmnun olmayan kişi, Qara xandan daha yüksəkdə uçmaq istəyirdi. Onun nə istədiyini bilən Qara xan kişidən uçmaq qabiliyyətini aldı. Kişi dibsiz suya yuvarlandı. Boğulurdu. Elədiyinə peşman olub Tanrı Qara xandan bağışlanmasını xahiş etdi.

Tanrı Qara xanın göstərişi ilə sudan bir ulduz çıxdı. Kişi həmin ulduzun üstünə çıxıb xilas oldusa da, Qara xan onun bir daha uçmayacağını nəzərə alıb dünyanı yaratmaq qərarına gəldi. Kişiyə buyurdu ki, suyun dibinə dalaraq torpaq çıxarsın. Şər düşüncədən əl çəkməmiş kişi torpaq gətirərkən fikirləşdi ki, özü üçün gizli bir dünya da yaratsın, ona görə də torpağın bir hissəsini ağzında saxladı. Elə ki ovcundakı torpağı su üzərinə səpdi, Tanrı Qara xan torpağa «böyü!» deyərək buyurdu. Torpaq böyüyüb dünya oldu. Lakin kişinin ağzında saxladığı torpaq da böyüyüb onu boğmağa başladı. Qara xan ona «tüpür!» deməyədi, boğulub öləcəkdi.

Tanrı Qara xan dümdüz bir dünya yaratmışdı, lakin kişi tüpürəndə ağzından çıxan torpaq bataqlıqlar, təpələr əmələ gətirdi. Hırslanmış Qara xan itaətsiz kişiyə «Erlük» (şeytan) adını verib özünün işıqlı dünyasından qovdu. Sonra yerdə doqquz budaqlı bir ağac bitirdi, hər budağın altında bir adam yaratdı ki, bunlar doqquz insan irqinin ataları oldular.

Erlük insanların gözəlliyini, xoş həyatını görüb Tanrı Qara xandan xahiş etdi ki, həmin insanları onun ixtiyarına versin. Qara xan vermədi. Lakin Erlük istəyindən dönmədi, insanları öz tərəfinə çəkməyə başladı. Qara xan insanların ağılsızlığını, Erliyə aldanmalarını görüb acıqlandı və onları öz başlarına buraxdı. Erliyi isə yer altındakı qaranlıq dünyanın üçüncü qatına qovdu. Özü isə göyün on yeddinci qatını yaradıb oraya çəkildi. Mələklərindən birini insanları qorumaq üçün yer üzünə göndərdi.

Erlük Tanrı Qara xanın qərar tutduğu gözəl göyü görüb ondan icazə istədi ki, özü üçün bir göy yaratsın. İcazə alıb yaratdı və aldatdığı şər ruhları öz göyündə yerləşdirdi. Lakin Qara xan görəndə ki, Erliyin təbəəsi onunkundan daha yaxşı yaşayır, mələklərindən birini göndərüb həmin göyü dağıtdırdı. Göy yıxılıb dünyaya düşdü, dağlar, dərələr, ormanlar meydana gəldi. Və açıqlanmış Tanrı Qara xan Erliyi yerin ən aşağı qatına sürdü. Buyurdu ki, bu günəşsiz, aysız, ulduzsuz yerdə dünyanın sonuna qədər qalsın.

Tanrı Qara xan göyün on yeddinci qatında oturub kainatı idarə etməkdədir. Ondan biq qat aşağıda Bay Ülgen Altun dağda qızıl bir taxt üstündə oturub. Göyün yeddinci qatında Gün Ana, altıncı qatında Ay ata oturmuşdur»¹

Göründüyü kimi, Tanrı Qara xanın ilkinliyi, yaradıcı funksiyası qədim türk epos ənənəsinin təməl daşı kimi mövcuddur və bu təşəkkül sistemi insan-materiya, əcdad-torpaq paralelləri ilə bağlıdır. Xaosla birgə mövcud olması Tanrı Qara xanı ilk əcdad müstəvisində göstərə bilir və Tanrı epiteti onun əcdadlıq funksiyasını kölgədə qoymur. Tanrı olan Qara xan kosmosu yaratmaqla fəvqəladə qüdrət sahibini, ilkin varlıq olaraq ən ulu əcdadı şərtləndirir.

1. Qeyd edək ki, «Oğuz Kağan» dastanında Oğuz xanın ilkin əcdad prizmasında görünüşü,² onun türk qövmünü himayə etməsi, ayrı-ayrı türk birliklərinə ad verməsi və türk dövlətini bələdan qurtarması ilə izah olunur. İlk diqqəti cəlb edən budur ki, Oğuzun doğuluşu möcüzəli yolla baş verir, o, göy üzündən enən şua ilə birgə doğulur. Bu fakt isə, yəni Oğuzun göy mənşəli olması məhz əcdad kultunu ehtiva edən elementdir. Bu baxımdan paremioloq alim A.Xəlilin fikri göstərdiyimiz arqumenti tamamlayır. Tədqiqatçıya görə «ağaca, dağa və göyə Tanrı deyilməsi yayvari gəlişmə ilə Tanrıçılığa qovuşmuş və onunla çulğuşmuş əski əcdad kultunun elementləridir».³ Aydın olur ki, epik ənənədə işıq, şua şəklində yerə enən mifik obrazlar göy oğlu adına sahib ola bilirlər. «Koroğlu» eposunun özbək variantında Koroğlunun özünü «göy elçisi» adlandırması da bu qəbildəndir. Bununla bağlı C.Bəydili yazır ki, gün işığından anasının boyuna düşməyi də onun əslinin göylərdə olduğunun bir nişanı kimi

¹ N. Atsız, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1943, s.43.

² **Oğuznamələr**, Tərtibçilər və ön sözün müəllifləri: K. Vəliyev, F. Uğurlu, Bakı 1993, s. 10.

³ Ağaverdi Xəlil, **Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər**, Bakı 2001, s. 153.

yoza bilər.⁴ «Oğuz» dastanından bəlli olur ki, Oğuzun altı oğlundan üçü göymənşəlidir və bütövlükdə onun altı oğlu (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz) nizamlı kainat (dünya) yaradır və Oğuz xanın bölgüsü ilə bozoklar və üçoklar adı altında böyük türk elinin idarəçilərini çevrilirlər. Bu təyinatda Oğuz xanın hamı ruh qismində iştirakı türklərdəki patriarxal ailə münasibətlərini göstərməklə yanaşı, sonradan kultlaşacaq Gün, Ay, Ulduz və başqa varlıqların ilkin mənşəyini də müəyyənləşdirir. Kainatı, dünyanı yaradan obrazların ulu, ilkin əcdadı kimi Oğuz xan göy qızı və yer qızına evlənməklə türk dünya modelinin qurucusu olur.

Oğuzun ilkin əcdad müstəvisində təqdim edən əsas mifoloji element buynuzdur. Oğuzun orta çağ miniatürələrində buynuzlu təsvir edilməsi də əcdad, hökmdar obrazının mifik variantını səciyyələndirir. İkibuynuzlu əcdad – Oğuz, bu baxımdan özünün göy oğlu və ilkin şaman kimi rolunu büruzə verir. F. Bayat yazır ki, türk mədəniyyətində İslamın qəbulundan sonra mədəniyyətin bir sıra məsələləri islam-türk mədəniyyəti amilinə çevrildiyindən buynuz da alınıb şərq, həm də türk folklorunun mərkəzi obrazlarından biri olan İsgəndərə verildi.⁵ Bizim fikrimizcə, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Göy oğlunun başlıca atributlarından biri olan buynuzun İsgəndərə transformasiyasından öncə bu ənənə Umay, Erlik, jalmauz, div, dağ ruhu və digər mifoloji varlıqların timsalında mövcud idi. Buryat, hun, oğuz mənşələri buynuzlu əcdadların mənşəyini, missiyasını əhatəli kontekstdə göstərir. Buryatların öz əcdadlarını Bukanoyon adlandıraraq onu Tanrı oğlu hesab etmələri,⁶ qədim şumerlərin möhürlərindəki öküz-adam⁷ təsvirinin olması da buynuzlu əcdadların qədim türk etnik mədəniyyətində hansı yerə sahib olduqlarına işıq salır. Bu radiusdan görünür ki, əski türk etnik mədəniyyətində buynuzlu əcdadların aparıcı rolu tam fərqli bir əcdad xarakterini formalaşdırmış, bu xarakterin ilk variantı türk mifologiyasında mövcud olmuş və sonradan qeyri-türk mənşəli xalqlar bu əcdad obrazına sahib çıxmışlar.

İlkin əcdad və mədəni qəhrəman sferasında görünən mifik varlıqlardan biri də Ər Soqotohdur. Yakut miflərində göy oğlu kimi səciyyə daşıyan bu varlıq Elley adı ilə də bilinir. Yakut olonxoları ehtiva edir ki, Ər Soqotoh sadəcə bir qəhrəman, qırmızı içmə mərasiminin (ısiax) təsisçisi, icraçısı deyil, yer üzündəki ilk insan olmuşdur.⁸ İlk insan müəyyən mifik zaman daxilində ilkin əcdadla eyniləşir ki, bu da mikrokosmla makrokosm arasında yaranan uyğunluqla bağlıdır. Belə bir inanc var: ilkin əcdadlar öldükdən sonra hansısa təbii varlığa, yaxud hamı ruha çevrilə bilirlər. Görünür ki, ilkin əcdadların ölümü inisiyasiya aktındakı simvolik ölümdür və bu prosesin iştirakçısı həm cismən təzələnir, həm də ruhən yenidən qurulur.

Bir daha Oğuz dastanına nəzər yetirərək qeyd edək ki, Oğuzun əcdad kompleksində təqdimi onun qaranlıq dünyaya səfəri zamanı əhatəli və mifik radiusda görünür. Bu müstəvidə Oğuzun xaosla bağlılığı vardır: «Bədəninin hər yeri sıx tüklə örtülmüşdü».⁹ Oğuz obrazının bu tüklülüyü ilkin əcdadlıq funksiyasından gəlməklə Oğuzun mifoloji varlıq statusunda göstərən faktdır. Ümumiyyətlə, tüklülüyün mifoloji açımı ilkinlik və qeyri-adi güc ilə bağlıdır.

«Bilqamis» dastanında Bilqamis və Enkidunun, yakutların hamı meşə ruhu-əcdadı sayılan Baay Bayanayın, Altay mətnlərində Erlikin bədənlərinin sıx tüklə örtülü olması da ilkinliyin rəmzi idi. Bu tüklülüyü həm də «Koroğlu» dastanının «Paris nüsxəsi»ndə Koroğlunun şəxsində görürük. Koroğludakı tüklülük elementi Oğuzun görkəminə adekvat olan xtonik keyfiyyətdir. Oğuz kimi Koroğlu da xilaskar status daşıyır, hifzedici obrazdır. Və ilkin əcdada uyğun gələn atributların epos ənənəsində Koroğluda bərpası mif dünyasından qaynaqlanmış cizgilərdir. Bunu Koroğlunun mifik zamanla bağlı olan Koroğlu variantı təsdiqləyir.

Türkmən «Koroğlu»sunda Koroğlunun ilkin əcdadlığı və onun dağ ruhundan doğuluşuna aid işarələrin olması¹⁰ dastanın Orta Asiya variantlarında geniş şəkildə əksini tapıb. Bu variantların bəzində obrazın mənşəyi ata-baba ruhuna bağlanır ki, bu təzahür şəkli Azərbaycan variantında vardır. Türkmən

⁴ Cəlal Bəydili, *Türk mifoloji sözlüyü*, Bakı 2003, s. 138.

⁵ F. Bayat, *Oğuz Epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı*, Bakı 1993, s. 76.

⁶ Q. B. Ksenofontov, *Xrestes. Şamanizm i Xristianstvo*, İrkutsk 1929, s. 113.

⁷ V. K. Afanaseva, *Qilqames i Enkidu*, Epiçeskie obrazi v iskusstve, Moskva 1979, s. 25

⁸ N. Yemelyanov, *Sujeti olonxo o rodonaçalnikax plemeni*, Moskva 1990, s. 35.

⁹ Bayat, *age*, s. 124.

¹⁰ *Qor-oqlı. Turkmenskiy Qeroiçeskiy Epos*, Moskva 1983, s. 35.

«Koroğlu»sunda Koroğlunun gorda doğulması, övliya Xızırın qoca görkəmində gəlib əlini üç dəfə uşağın kürəyinə çəkməsi sonrakı mərhələdə Koroğlunu inisiyasiya aktından keçirmək üçün başlanğıc sayılır. Qəhrəmanın «Goroğlu» adlanması isə o biri dünyadan, yeraltı ölümlər səltənətindən (əcdadlar aləmindən) gəlməsi ilə əlaqəlidir. Koroğlunun gorda doğulması onun inisiyasiya aktında yenidən dirilməsi hadisəsini şərtləndirir. «Koroğlu»nın Azərbaycan variantında Koroğlu özünü qurda bənzədir. Bu iki obraz etnik-mədəni sistemin qədim laylarında funksional yaxınlıq baxımından bir-birini əvəz edə bilirlər. Semantik ölçüləri hədsiz olan Koroğlu bir epos qəhrəmanı olaraq özündə Boz Qurd, şaman, mədəni qəhrəman, trikster, dönərgə və başqa obrazları birləşdirir.

Əcdad kultu ilə bağlı elementlər digər bir türk dastanında – «Alp Ər Tonqa»da mövcuddur. Dastan qəhrəmanı Alp Ər Tonqa haqqında tutarlı bilginə əsasən iki mənbədən – M.Kaşqarlının «Divanı-Lügəti-it-Türk» və Y.Balasaqunlunun «Qutadqu Bilig» əsərindən alırıq. M.Kaşqarlının divanındakı 9-10 bəndlik ağı Alp Ər Tonqanı (yaxud Əfrasiyabı) mifik ulu əcdad kimi göstərir. Eləcə də Y.Balasaqunlunun «Qutadqu Bilig» əsərində taciklərin onu Tonqa Alp Ər adlandırması, Ö.Xəyyamın «Novruznamə»sində türklərin xeyli sayda hikmətli kəlam və öyüdlərinin Əfrasiyaba aid edilməsi ilə bağlı məlumatlar Alp Ər Tonqanı əcdad müstəvisində səciyyələndirir. Sözügedən mənbələrdən Alp Ər Tonqa ilə bağlı bərpa etdiyimiz dastan mətnini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

Miladdan əvvəl VII yüzillikdə bütün türklərin fəvqəladə gücə malik olan tək atası Alp Ər Tonqa idi. Həmin zaman kəsiyində öz öndərliyi ilə saka türklərini (iskitləri) qəhrəman döyüşçülər halına gətirən Alp Ər Tonqanın atası Reşenq Xaqan da İran hökmdarları ilə uzun müddət müharibələr aparmış və farsların törətdikləri əməllər müqabilində müəyyən qənaətə gələrək belə qərar vermişdir: «Bu iranlıların bizə etmədiyi pislilik yoxdur. İndi Türkün öc almaq zamanı gəlmişdir!» Reşenq Xaqan öldükdən sonra Turan taxtına çıxan Alp Ər Tonqa «Aslanlarla belə çarpışacaq qədər gücüm var və İrandan öc alacağam» deyərək savaşa başlayır. Farsların genişlənmək, yayılmaq istəklərini önləməyi bacaran Alp Ər Tonqanın yüksək zəkası, yenilməz gücü farsları çıxılmaz duruma düşürür. Alp Ər Tonqanın ordusu İran üzərinə yürüyərək Dehistan bölgəsində farslara ağır zərbə vurur. Meydan ölən farsların cəsədləri ilə doludur və farsların padşahı geri çəkilib Dehistan qalasına sığınır. Ancaq Alp Ər Tonqa qalanı mühasirəyə alıb İran padşahını əsir edir. Bundan sonra İrana bağlı Kabil ölkəsinin qəhrəmanlığı ilə məşhur olan padşahı Zal farsların köməyinə gəlir. Alp Ər Tonqa çox qəzəblənir və əsir İran padşahını öldürür. Alp Ər Tonqa yenə qalibdir və Rey şəhərinə gedərək İran tacını taxmışdır. Farslar ölən padşahlarının yerinə Zevi hakimiyyətə gətirirlər. İki ordu yenə üz-üzə gəlir. Bu dəfəki müharibə dönəmində hər iki ölkədə ərzaq qıtlığı olur. «Savaş və qıtlıq insanlığı məhv etməsin» deyərək onlar barışırlar. İranın şimal əyalətləri Turanın olur. İran padşahı Zev öluncə barış yenə pozulur və Alp Ər Tonqa təkrar hücumu keçir. Qanlı müharibədən sonra yenə barış imzalandı. İran padşahı indi Keykavusdur. Alp Ər Tonqa farslara heç bir nəfəs aldurmür. Farslar bu böyük türk xanından qurtarmağın yollarını düşünməyə başladılar. Bütün müharibələrdə məğlub olmaları buna gətirib çıxarmışdı. Beləliklə, türkün bütün çağlarda fəlakətinə səbəb olan fitnə, tələ və hiylə bu dəfə də farsların əlində vasitəyə çevrilir. Onlar Alp Ər Tonqanı miladdan öncə 624-cü ildə hiylə ilə öldürürlər. 100 il sonra saka türklərinin içərisində Tomris (Dəmir iz) Xatun bir günəş kimi doğur. Bu günəş Alp Ər Tonqanın soyundan idi. Buyruğu altındakı sakalarla türkün ədəbi həyatında bir fırtına kimi əsən Tomris Xatun babasının qanını yerdə qoymur və farsların şahı Keyxosrovu döyüş meydanında türkə yaraşan bir igidliklə öldürür. Türk xalqları isə Ajun (Dünya) kağanı Alp Ər Tonqanın xatirəsini dastanlaşdırıb ölmünün acısını unutmurlar.

Alp Ər Tonqa öldimü

İciz ajun qaldımu

Özlək öçin aldımu

Emdi yürək yırtılır.¹¹

Tarixi mənbələrin verdiyi informasiyalardan aydın olur ki, Qaraxanlılar və Səlcuqilər də özlərinin soyunu Alp Ər Tonqanın adına bağlamışlar. Y.Balasaqunlu «Qutadqu Bilig»ndə yazır ki, Alp

¹¹ B. Atalay, *Divanı Luqati it-Türk*, Ankara 1992, s. 41.

Ər Tonqaya Əfrasiyab da deyirdilər. «Türk bəyləri arasında adı bilgəli Tonqa Alp Ər idi. O biligi ilə tanınırdı, biligi güclü, hünərləri çox, ağılı ilə dünyada tək idi. Taciklər ona Əfrasiyab deyirdilər. Bu Əfrasiyab ellərini zənginləşdirdi».¹² Qeyd edək ki, fars mənşəli taciklər təsadüfi olaraq Alp Ər Tonqanı Əfrasiyab adlandırmamışlar. Qədim farslar, şər, pişik ilahələrinə belə müraciət edirdilər. Farslar Alp Ər Tonqadan çox qorxdular üçün onu şər tanrısına bənzətmişdilər. Əfrasiyabın türk əsilli olmasını bir çox erkən qaynaqlar təsdiqləyir. Ət-Təbəriyə, əl-Birunidə, İdn Xəldunda onun genealogiyası məhz Yafəs oğlu Türkün adı ilə bağlanmışdır.¹³

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda əcdad kultu. «Dədə Qorqud» eposunun əcdad kultu kompleksində ilk diqqəti cəlb edən obrazı Qorqud Atadır. Arxaik strukturunu qoruyub saxlamış obraz kimi Qorqud Ata eposun müqəddimə və bəyrlərində həm bir övliya, həm də ulu əcdad olaraq əksini tapıb. Eposun oxunuşu zamanı aydın görünür ki, Qorqud Ata funksional baxımdan bir çox mifoloji varlıqlara (Boz qurd, Xızır, Uluq Türük, Domrul və s.) yaxınlaşmış, mərasim hamisinə xas özəllikləri daşımış və eyni zamanda mədəni qəhrəmana aid edilən cizgilərə də sahib olmuşdur. Diqqəti cəlb edən başlıca elementlərdən biri budur ki, Qorqud Ata mərasim hamisi obrazında çıxış edərək əcdadlar dünyasına, yaxud axirət aləminə bağlanır. Bu bağlantı Qorqudun möcüzəli yolla dünyaya gəlişini, yaşamını və ölümünü açıq şəkildə təqdim edir. Eposun müqəddimə hissəsindən oxuyuruq: «Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqud ata deyərlər, bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə, olurdu. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haq Taala anın könlünə ilham edərdi».¹⁴ Qorqud Atanın «Kitab»da bu cür təqdimatı əcdad ruhuna məxsus abstrakt kodu və şamanlıq-övliyalıq sintezindəki mifik mahiyyəti üzə çıxarır. Bu prizmadan baxdığımızda Qorqudun «Ata» kimi funksiyasını, «Ata» adının «o dünya» ilə əlaqəsini və əcdad haqda təsəvvürləri də müəyyənləşdirmək mümkün olur. Nəzər yetirdiyimiz mifoloji qəlibdən aydınlaşır ki, Atanın qoruyucu ruh kimi daşdığı dəyər inisiyasiya aktında iştirak edən əcdad ruhunun funksiyasına adekvatdır. Və mərasim hamisi, ulu əcdad, mədəni qəhrəman timsalında görünən Qorqud Ata, ümumtürk xarakterini özündə əks etdirən digər obrazlarla (Qırğız Ata, İrkil Ata və s.) eyni semantik cərgədə dayanır.

Qeyd edək ki, qoruyucu ruh sferasında qəbul edilmiş Karlıq Ata da qaraimlərin dini-mifoloji görüşlərinə uyğun gələn mifoloji varlıq statusunu daşıyırdı. Eləcə də xarəzmlərin axırıncı şiə imamını Qaib Ata, teleutların yeraltı dünya hamisi Krlıki «Atam» deyə adlandırmaları əcdad məfhumunun qeyd aləmi ilə bağlantısını təsbit edir. Qeyd edək ki, qədim türklərin qohumluq əlaqələri heç də mürəkkəb deyildi. Nəslin bütün üzvləri, buraya daxil olan hər fərd, bilvasitə ata mülkiyyətini qoruyub saxlamağa borclu idi. Əcdad kultu qeyri-türk mənşəli xalqlarda da geniş şəkildə yayılmışdır. Yunanlarda bazilevslər, yaponlarda sintoist səcdəgahlar bu qəbildəndir. Yapon mifologiyasını geniş şəkildə tədqiq etmiş Meşeryakov yazır ki, VI-VIII əsrlərdə Yaponiyada əcdadların kult olaraq qorunması faktı mövcud idi. Hər nəslin əcdadı var idi. Nəslin icraçısı sayılan əcdada böyük hörmət bəslənilirdi.¹⁵ Səcdəgah adlarının analizi təsdiq edir ki, keçmişdə onlar mühüm vəzifə daşıyıcıları hesab olunurdular. Nəsillərin arasında gedən daimi rəqabət dövlətin formalaşma və inkişaf etmə prosesini müşayiət edərək, nəsillərin səcdəgahı – himayəçilərin funksiyaları yaddan çıxıb, ikinci plana keçirdi. Bu səbəbdən nəslin əmin-amanlığını qoruyan sintoist səcdəgahların böyük əksəriyyətinin çoxfunksiyalılığı yaranmışdır. Əgər nəsil öz irsi işini icra etməzdisə, onun səcdəgahı öz əhəmiyyətini itirmirdi və onun fəaliyyətində heç bir mühüm dəyişiklik nəzərə çarpmırdı. Bu səbəbdən bizi maraqlandıran sintoizm səcdəgahlarının təsnifi «dövrü səcdəgahların funksiyaları ilə deyil, onlara sitayiş edənlərlə təyin edilməlidir» fikri ilə üst-üstə düşür.

Qazaxlar arasında dolaşan mifik rəvayətlərdən birində deyilir ki, Qorqud pəri qızından, digər bir variantda yer altından çıxmış divdən doğulub. Prof. Mirəli Seyidov bu rəvayətlə bağlı yazır ki, Qorqudun anasının alagözlü div qızı olduğu qənaətinə gələn əski insan bununla həm də Qorqudun əcdadını böyük tanrıya – Ulu Toyuna, div onqonuna bağlamışdır.¹⁶ Qorqudun «alagözlü div qızından» doğulduğuna dair işarənin tədqiqatçının elmi təhlillərində yer alması Qorqud Atanı Göy mənşəli obraz biçimində də təqdim etmiş olur. Buradan görünür ki, Qorqud Atanın təsəvvürlərdə real varlıq və mistik güc kimi iz salması

¹² R. R. Arat, **Yusif Has Hacib Kutadqu Bilig**, Ankara 1959, s. 31.

¹³ X. Koroqlı, «Alp Er Tonqa i Afrasiyab po Y. Balasaqini, M. Kaşqari i druqim avtoram», **Sovetskaya turkoloqiya**, S. 4, 1970, s. 28.

¹⁴ **Kitabi-Dədə Qorqud**, Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı, 2004, s. 19.

¹⁵ A. N. Meşerəkov, **Drevnyaya Japonya. Buddizm i sintoizm**, Moskva 1987, s. 45.

¹⁶ Mirəli Seyidov, **Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları**, Bakı 1983, s. 177.

onun şəcərə və əfsanələrdə müxtəlif şəkillərdə təsvirinə gətirib çıxarmışdır. Prof. Füzuli Bayat yazır ki, Azərbaycandan toplanmış bir əfsanədə diqqət çəkən yön, Qorqudun atasının, Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin oğlu Türk olduğu qeydinin tapılmasıdır. Onun fikrinə, Qorqudun Nuhun nəvəsi olması, bu mifoloji tipi əcdad kultu ilə bağlayır.¹⁷ Ümumiyyətlə, Nuh soyundan gələn Türkün adı əksər mətnlərdə ilk əcdad kimi qeyd edilir. A.Acalov yazır ki, türk kosmosunun formalaşmasında önəmli rol oynayan Oğuz xan, Qorqud ata, Boz Qurd, Koroğlu, Elley, Ulu Türk, Xıdır və başqaları bəzən mifoloji prosesin fəal iştirakçısı, bəzən də mədəni qəhrəman statusunda təqdim edilir.¹⁸ Vurğulamağa gərək var ki, başqurdlar öz mərasim nəğmələrində Qorqudu bir sehrkar kimi tərənnüm etmiş, onun yaman ruhları qovmaq gücünə sahib olduğuna diqqət çəkmişlər. Qorqud Atanın fəlakətlərdən hifzətmə qüdrətinə inanmış baxışlar isə «ölü desəm, ölü eməs, tiri desəm, tiri eməs, Ata Qorqud övliya» deyir¹⁹ və bu ulu varlığı əcdad ruhunun daşıyıcısı kimi görürdülər. Qorqud Atanı «böyük ilham sahibi» deyə yad etmiş Ə.Nəvai türk xalqı arasında məşhur olan bu atanın, olacaqları öncədən xəbər verdiyinə işarə edərək Qorqud Ata adlı bir övliyanın varlığından bəhs etmişdir. Ümumiyyətlə, «qədim türklərin ikinci inanc sistemi Atalar kultu»²⁰ ciddi fakt olaraq «Dədə Qorqud» eposunda əks edilmiş əcdad tipi ilə üzvi bir şəkildə bağlanır. Və bu kontekstdə əcdada aid paradigmatik məlumatlar problemin incələnməsinə imkan verir.

Qorqud Atanın «Kitab»da əksini tapmış qeybdən xəbər verməsi, ad qoyması, boy boylayıb, soy soylaması onu Oğuz elinin başbiləni statusunda səciyyələndirir. Digər tərəfdən Qorqudun eposda övliya və təbib funksiyasını yerinə yetirməsi (Dəli Qarcarın əlini qurudub sonra sağaltması), darda qalan Oğuz elinin imdadına çatması (Təpəgözü müəyyən qədər ram etməsi) kimi icraçılığı əcdad ruhunun yardımçı semantikasına uyğun gələn cəhətlərdir. Qeyd edək ki, Qorqud Atanın eposda Dədə adı ilə işarələnməsi yenə də əcdad ruhunu və övliya məzmununu daşıyan hadisə qavramında görünür. Folklorşünas alim M. Cəfərli Qorqud adına qoşulmuş sözlərlə bağlı yazır ki, qorqud adını müşayiət edən hər iki söz – ad (Dədə – Ata) eyni məzmunlu olub, Dədə Qorqudun hami funksiyasını açıq şəkildə büruzə verir. tədqiqatçının sözlərinə görə, atalıq, yaxud dədəlik əcdadlarla, əcdad ruhlarla bağlılıq deməkdir.²¹ Məsələyə bu cür yanaşma müqəddəs hesab edilən övliyalardan, ozanların, qamların «ata» adı ilə təqdim edilməsinə tam aydınlıq gətirir. Məsələn, türklər arasında sufiliyin geniş yayılması ilə şeyxlərə, hikmət və kəramət sahibi övliya dərvişlərə də «Ata» adı verilmişdir. Mənsur Ata, Zəngi Ata, Hakim Süleyman Ata, Çoban Ata, Seyid Ata, Dana Ata və s. tipli adlar bu sıradandır.

Qorqud Atanın ölümənaqəmə motivi ilə bağlı olmasına dair yetərli qədər mifoloji fakt var. Əfsanələrin dəyişik variantlarında Qorqud ağsaqqal, qopuzu yaradan şaman olaraq göstərilir. Belə bir təyinat Qorqudu həm mədəni qəhrəman, demiurq qismində təqdim edir, həm də onu Altay miflərindəki şaman Erliklə eyni funksiyanın (qopuzu şeytanların yardımı ilə düzəltməsi) daşıyıcısı kimi göstərir. Qeyd edək ki, «Dədə Qorqud» eposunda şaman tipində funksiya yerinə yetirən digər bir obraz Bayındır xandır. Bunu onun adındakı «bay» sözü və atasının Qam (şaman) olması da təsdiqləyir.²² Bu baxımdan Bayındır xanın sakral ritualları yönləndirməsi, Qalın Oğuz elinə nəzarət etməsi, eləcə də eposda əksini tapmış «Bayındır xanın ağ meydanında», «Bayındır xanın yağışını basan» tipli formullar hakim-şaman funksiyasına uyğun detallardır. Və Qorqud Ata ilə Bayındır xanın ata-qam laylarında işarələnməsi bu obrazların eposdan görünən əcdadlıq statusundan qaynaqlanır. Folklorşünas alim Hüseyin İsmayılov ata adının mahiyyətinə dair yazır: «Öncə bu ad əcdad kultunun işarəsidir. İcma başçısıdır. Sonra şaman-kahindir: qam ata».²³ Məsələ burasındadır ki, gələcəkdən xəbər vermə, təbiblik, nəsil artımını təmin etmək, kahinlik kimi keyfiyyətlərin Qorqud Atanın və Bayındır xanın icraçılığında cəmlənməsi bu iki obrazı özəl biçimdə – əcdadlar kompleksində büruzə verir. Mifoloq alim Seyfəddin Rzasoy eposda fəal obraz kimi yer tutmuş Beyrəyi də Qorqudla eyni sırada görərək yazır ki, qam-şamanlıq Beyrəyi Dədə Qorqudla eyni funksional sıraya qoymuş olur. Beyrək sonuncu boy süjetində Qorqudun Qalın Oğuz kosmosu kontekstində yerinə yetirdiyi işi görür.²⁴ Göründüyü kimi, tədqiqatçıların çox hissəsi şamanların

¹⁷ Füzuli Bayat, **Korkut Ata Mifolojiden gerçəkliyə Dedi Korkut**, Ankara 2003, s. 7.

¹⁸ Arif Acalov, **Mifologiya. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi**, Bakı 2004, s. 58.

¹⁹ V.V. Radlov, **Obrazı narodnoy literature turkskix plemen**, T. III, Sp, 1870, s. 47.

²⁰ Rəfik Özdək, **Türkün qızıl kitabı**, Bakı 1992, s. 12.

²¹ Məhərrəm Cəfərli, **Dəstan və mif**, Bakı 2001, s. 80.

²² Seyidov, **age**, s. 57.

²³ Hüseyin İsmayılov, **Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri**, Bakı 2002, s. 16.

²⁴ Seyfəddin Rzasoy, **Oğuz mifinin paradigmatları**, Bakı 2004, s. 76.

fərqli xüsusiyyətlər daşdığını qeyd edirlər. Şamanların adı bir tərzdə fəaliyyətinə önəm verən araşdırıcıların bir qismi əfsanələrə istinadən bildirirlər ki, onlar dəli-cinli olan adamları acıqlı ruhların cəngindən qurtara bilir. C.Bəydili qeyd edir ki, qədim türk çağında «şaman» anlamında həm «ilvici», həm də «kam» adının varlığı burada şamanların dəyişik səciyyəli olduğunu göstərir. Tədqiqatçı alim daha sonra yazır: «Tanrıçılıq mərasimini icra eləyən tayfa ağsaqqallarından da onu fərqləndirirdilər. Belə ki, Tanrıya verilən kütləvi qurban mərasimlərinə şamanları axın burazılmırdılar. Çünki ruhlar aləmi ilə bağlı olan şaman eləcə də xtonik aləmin gücləri ilə əlaqələndirilirdi».²⁵ Bu fikirlər şamanın türk sosisumunda hansı yeri tutduğuna dair yazılıb. Qeyd etməyə gərək var ki, qədim türklərin qohumluq əlaqələrinin mürəkkəb olmaması şaman-kahin paralellərinin məhz bu yönümlü təhlil müstəvilərindən yer almasını şərtləndirmişdir.

Eposda ulu əcdad statusunda görünən və yol göstərici, hamı funksiyalarını icra edən obrazlardan biri də Boz Qurddur.

Məlumdur ki, qədim türklərin inam sistemində Boz qurd öncül rəmz kimi dəyər qazanıb və epik-mifoloji düşüncədə türklərin atası (əcdad kultunun daşıyıcısı) olaraq şifrələnibdir. Araşdırmalar nəticəsində o də aydın olub ki, hunların və göytürklərin sakral əcdadı sayılan Boz qurd oğuz türklərinin də qoruyucusu və hamisi statusunu daşımışdır. Eposun ikinci boyunda Boz Qurdu Qazanla rastlaşması hadisəsi bu obrazın əcdad-xilaskar semantikasının olduğunu bəlli edir. Qazan xanın Boz Qurddan yurdunu xəbər alması, ona əcdadı kimi üz tutması bu baxımdan fikrimizə əsaslı sübut sayıla bilər:

Ordumun xəbərin bilürmisin, degil mana!

Qara başım qurban olsun, qurdum, sana!²⁶

Boz Qurda ünvanlanmış bu müraciət Qazan xanın öz əcdadına bütün varlığı ilə tapındığını, Boz qurdu bələklərdən qurtaran güc olaraq gördüyünü təsdiqləyir.

Qeyd edilən kontekstdə yanaşma «Dədə Qorqud kitabındakı» Boz qurd obrazının müxtəlif funksiyalarını aşkarlamağa imkan verir. eposun zaman arealı və funksional missiyası ilə bağlı konkret qənaətlərə gəlməyə şərait yaradır. Sözügedən boyda Salur Qazanın qurda müraciətində «Qaranqu axşam olanda günü doğan»²⁷ formulu (ifadəsi) qurdu mifoloji obraz kimi funksional hərəkət sxemi və həmin hərəkətin zaman strukturu ilə bağlı dəyərli bilgi kimi diqqəti cəlb edir. Məhz bu zaman kəsiyi Boz qurdu hərəkət fəallığının zaman işarəsi kimi üzə çıxır. Eyni zamanda, Boz qurdu göy işıqla əlaqəsini aydınlaşdıran detaldan da eposun bu boyunda bəhs olunmuşdur: işıq içində göy üzündən enmiş qurd, parlaq şəkildə yalnız axşam vaxtı, qaranlıq çökən zaman gözə görünə bilər.

Eposda qurdu funksional strukturunun Salur Qazan tərəfindən bəyanlanması onun qurda müraciətində xüsusi təhkiyə formulu üzrə davam edir:

Qar ilə yağmur yaqanda ər kimi duran...²⁸

Qazanın qurda ikinci müraciəti Boz qurd-Oğuz münasibətlərinin mifoloji semantikasını üzə çıxarır. Məhz Oğuz-qurd münasibətlərinin arxaik semantikasının araşdırılması Oğuzun obrazında qurd obrazına məxsus mifoloji cizgiləri təsdiqləyir. «Dədə Qorqud kitabı»ndakı qurdu Salur Qazan tərəfindən «ər» adlanması faktı Oğuzun funksiyasının qurdu funksiyasından fərqlənmədiyini göstərir. Hər iki obraz «Ər» semantemində birləşir. Bu halda «Ər» semantemi Oğuz və Bozqurd obrazlarının törəmə başlanğıcı kimi də çıxış edir. Qeyd edilən məqam digər mifik qatlara da işıq salır.

Bəlli olduğu kimi, «Oğuz Kağan» dastanında qurdu yalnız Oğuz görür. Və bu detal da dolayı yolla «Dədə Qorqud kitabı»na transformasiya olunub. Eposdakı ərənlər içərisində yalnız Qazanın qurdu ilə rastlaşması Oğuz-qurd təmasından gəlməklə sözügedən əlaqənin ilkin semantikasını ortaya qoymuşdur: Oğuz-Boz qurd mifik münasibətləri Qazan-qurd epik münasibətlərində paradiqmalaşmışdır. Bu halda

²⁵ Xəlil, age, s. 332.

²⁶ **Kitabi-Dədə Qorqud**, s. 41.

²⁷ Age, s. 41.

²⁸ Age, s. 41.

Qazan-qurd epik münasibətləri bizə Oğuz-Bozqurd mifik münasibətlərinin «detallarını» aşkarlamaq üçün etibarlı material verir.

Qazanın qurda üçüncü müraciəti də mifik təfəkkürdəki elementləri qabardır:

Qaraquç atları gördüğündə kişnəşdirən...²⁹

Bu müraciət variantı da türk xalqlarının inamlarındakı epizodları xatırladır. Əski türklər inanırdılar ki, qəhrəmanların atları Günəşdən gəlir³⁰ və «Dədə Qorqud kitabı»nda qurdun atla qarşı-qarşıya qoyulması göy üzündən enmiş varlıqların (atın və qurdun) mifik-kosmik bağlantılarını əks etdirir.

Eposda Salur Qazanın qurda müraciətində onu «Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpıb qamçulayan»³¹ deyimi ilə səciyyələndirməsi də mifoloji semantikaya malikdir. Qeyd edək ki, «Dədə Qorqud kitabı»nda Salur Qazanın qurdla rastlaşması faktı təsadüfi motiv deyil, həm də böhranlı zaman kontekstində baş verən hadisədir. Salur Qazanın evinin yağılar tərəfindən talanması, ailəsinin əsir düşməsi bir növ qurdun peyda olmasına zəmin hazırlayır və qurd Salur Qazana rast gəlir. Sonrakı mərhələdə Qazanın oğuzlarla birgə düşmən üzərində qələbə çalması məhz Boz qurdu uğur müjdəçisi kimi yada salır.

Bəllidir ki, Boz qurdun qiyamət günü türkləri xilas edəcəyi ilə bağlı əski bir inam mösüddür və bu inam türk qəhrəmanlarının dastan obrazlarında variasiya olunub. Bu baxımdan, «Dədə Qorqud kitabı»nda öz əksini tapmış qurdun xilaskarlıq missiyası da onun digər funksiyaları qədər qabarıq görünür.

Mifoloji antalogiyalara müraciət edək. Yakut şamanlara tanrı oğlu olan qurdu hörmətlə «Tanqara yola» (Tanrı oğlu), bəzi variantlarda «ayın yola» (bu da «Tanrı oğlu» deməkdir), bəzən də «tanqara ita» (Tanrı iti) – deyə çağırırdılar. Buryatlar ağ qurdu göy – səma itləri adlandırırdılar. Buryatlara görə, ağ qurdlar ancaq Tanrının göstərişi ilə hərəkət edirlər. Onlar başlarını göyə qaldırıb ulayanda Tanrıdan özlərinə yemək istəyirlər. Tanrı da onlara yeməyin yerini, rəngini və qədərini bildirir. Buryatlar qoyuna qurd soxulanda bunu yaxşı əlamət kimi yozurdular.³²

Azərbaycanda da qurdun parçaladığı heyvanın mürdar hesab edilməməsi yuxarıdakı mifik cizgiləri təsdiqləyən faktdır. Bu, bilavasitə qurdun xilaskar obrazının xalq yaddaşında bərqərar olması ilə bağlıdır. Saka türklərinin dövründə Oğuz-qurd xilaskar obrazının türk dövlətini qurmaqda rolu məlumdur. Şübhəsiz, bu, Oğuz dövlətin, hərbi və inzibati bölgünün yaradıcısı kimi görmək cəhdindən meydana çıxırdı. Füzuli Bayat bu barədə yazır: «Türk tayfalarında Boz qurd, əsasən, əcdaddır (məsələn, ciğil, yağma, karluq tayfalarında). Göy Türklərdə əcdadlıq xilaskarlıq funksiyası ilə birləşib: əcdad-xilaskar şəklində rəsmiləşdirilib».³³ Z. Toğan isə yazır ki, oğuzlarda, qıpçaqlarda qurd xilaskardır.³⁴ Bahaeddin Ögel də «türklərin öz simvolları olan müqəddəs qurda «Kök-Börü», yəni Göy Kurt demələrinin səbəbi var. Kök, yəni göy, göyün rəngi olan mavilik idi», – deyə bu məsələyə diqqət çəkmişdir.³⁵ Tədqiqatçının bu təyinatı qurdun rəng simvolikası ilə üzvi bağlılığını göstərir. Bəlli olur ki, göy rəngin Tanrı simvolu olması Boz qurdun yer üzündəki təmsilçilik missiyası ilə çarpazlaşan faktdır. Bununla bağlı «Köç» dastanında da epizodlar mövcuddur: «Müqəddəs buyruğa əməl edən xalq böyük bir yurdu tərk edərək köçə hazırlaşdı. Yolu düzəldilər. Durub dayanmadan, yorulmaq bilmədən getdilər, getdilər. Hara getdiklərini, harda dayanacaqlarını bilmirdilər. Bu zaman onların qarşısına göy tükü, göy yallı bir qurd çıxdı və onların qabağına düşdü. Uygurlar da qurdu tanrının göndərdiyini başa düşüb onun dalınca getdilər. Qurd gətirib onları dümdüz ovalıq bir yerə çıxardı. Uygurlar burada yerləşib yurd saldılar».³⁶ B.Ögel daha sonra Ramstedtə istinadən qeyd edir ki, monqollar qurda Çinə, yaxud Çinu deyirdilər. Çingiz xanın ilk ataları erkək qurdla dişi maraldır. «Monqolların gizli tarixi»ndə bu ata qurda Börtə – Çinu adı verilmişdir. Börtə və ya Berte monqolca bir rəng adıdır. Kök baxımından bizim boz rənglə də bir əlaqəsi var.³⁷ Bu təyinatla bağlı Yean-Paul Roux da qeyd edir ki, qurdla dişi keyikin

²⁹ Age, s. 41.

³⁰ A. Şükürov, *Mifologiya*, Bakı 1997, s. 93.

³¹ *Kitabi-Dədə Qorqud*, s. 41.

³² Q.P. Qaldanova, *Dolamantskie verovaniya buryat*, Novosibirsk 1987, s. 36.

³³ Bayat, age, s. 47.

³⁴ Z. V. Toğan, *Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznəməsi, tərcümə və təhlili*, İstanbul 1972, s. 134.

³⁵ Ö. Bahaeddin, *Türk mifolojisi*, Ankara 1998, s. 42.

³⁶ *Bozqurd*, Azadlıq nəş. Bakı 1992, s. 37.

³⁷ Bahaeddin, age, s. 43.

birlişməsindən böyük bir soyağacının gövdəsini təşkil edəcək şəxs doğulmuşdur. Bu soyağacı Çingiz xan öncəsi Monqol dönməndən, (onun – R.Ə.) fəh Dobun Mergen adlı yaxın tarixli atasına qədər bütün nüansları əhatə etməkdədir.³⁸ Daha sonra Çingiz xanın soy əfsanəsindən bəhs edən tədqiqatçı yazır: «Çingiz xanın soy əfsanəsini anladan ikinci mətn olan Altan Tobci, təməl ünsürləri qorumaqla birlikdə Gizli Tarixdən uzaqlaşmış görülür. İlk soyağacı üç oğlanın atasına aparır: Bozocu, Sibağacı və Börteçine. Bunlar dava edincə, Börteçine (Bozqurd) qəzeyə getdi və dənizi aşdı, Monqol xalqının torpağına yetişdi. Burada əri olmayan Toa Maral adlı gənc bir qızla evləndi və bu xalqın torpağına yerləşib Monqol boyu oldu».³⁹ Deməli, qurdun sonradan təyin ediləcək «qutsal» özəlliklərə daha o zamandan sahib olduğu qətidir. Həqiqətən də, türklər (ti-kiular) özlərinə «mavi türklər», yəni «göksəl türklər» anlamına gələn Gök Türk (ya da Kök Türük) adını vermişdilər. Yean-Paul Roux tarixi faktlara istinad edərək yazır ki, türklərdən qalan və daha öncə qurd əfsanəsinə əsaslanmayan kitabələr, Bumın və İsteminin üzərində hökm sürdükləri insan oğullarının Göy ilə Dünya arasında ortaya çıxışını bəlli edir və göydən gələn hökmdarın göyə bənzədiyini, göydən gəldiyini (tenqri Teq, Tenqride bölmüş) isbatlayır.⁴⁰ Boz qurd «Dədə Qorqud kitabı»nda mübarək sayılır və Qazan xanın ona müraciət etməsi, ondan kömək istəməsi Boz qurdun yol göstərməsini, sonrakı davranışlarında rəhbərlik etməsini istəməsidir.⁴¹

Bundan başqa, Qazanın eposda: «Azvay qurd əniyi erkəgində bir köküm var» - deməsi onun soyunun (salurların) qurdla bağlantısını üzə çıxarır. Prof. M. Seyidovun yazdığı kimi, qurd vaxtı ilə geniş yayılmış onqon olmuşdur. Çünki çox məşhur onqonu soyun kökü sayırmışlar. Bəlkə də, həmin qurd toteminin Qazanla əlaqədar əfsanəsi də mövcud imiş.⁴² «Dədə Qorqud kitabı»nda qurdun yalnız Qazanla bağlı xatırlanması da qeyd olunan məsələyə bağlanır. Hazırda Azərbaycanın bir sıra bölgələrində «Qurdu söymək olmaz», «Qurdu görəndə salavat çevir» kimi deyimlərin mövcudluğu qurdun əcdad funksiyasını özündə yaşadır. Eposda Qazanın öz soyunu erkək qurdla bağlaması qurdun başlıca onqonlardan (totemlərdən) biri olduğunu təsdiqləyir.

Tədqiqatçılar qurdu Günəşin bəlgəsi, yəni Günəşlə bağlı mifik obrazlar kimi də təsdiqləmişlər: «...Qurd Günəşin bəlgəsidir... Salur Qazan xanın kökünün qaplanla, aslanla (bu zoomorfik onqon da Günəşin bəlgəsi sayılmışdır), sunqur quşu ilə ilişkilənməsi onun uzaq keçmişlərlə, mifik dünya ilə bağlı olduğunu ehtimal etməyə imkan verir».⁴³

Boz qurdun eposda əcdad-xilaskar kimi dəyər qazanmasından əlavə, onun mediator səciyyəsi də qorunub qalmışdır. Belə ki, qurdun ritual-mifoloji səciyyəsi onun arxaik strukturunu bərpa etməyə kömək edir.⁴⁴ Yəni qurdun yaman ruhlara qarşı dayanması, təhlükəli məqamlarda gözə görünməsi eposda təsadüfi xarakter daşımır. Altayların Umayı, Yakutların Ayıısı, demək olar ki, oğuzların Boz qurduna bənzəyir. Məsələn, Qaqauz türkləri yenə də «canavar bayramı» keçirir və bu ritualla yaman ruhlardan qorunduqlarını zənn edirlər. Eposda «qurd üzü mübarəkdir» deyimi də qurdun xeyir-dua verməsi, uğur bəxş etməsi deməkdir. «Mübarək» ərəb sözü olub, «bərəkət» sözü ilə eyni köklüdür. Qurdun üzünün mübarək sayılması onun bərəkət verməsi deməkdir. Bu da qurdun Oğuz etnosunun inkişafı ilə bağlı hami statusunu bərpa etməyə imkan verir, yəni qurdun üzü əski əcdadların hami obrazının inikası olaraq eposda təzahür edir. Nəzərə alsaq ki, Boz qurd türk etnik mədəniyyətində bir çox funksiyaları yerinə yetirir, o zaman onun həmin mədəniyyətdəki yerini müəyyənləşdirmək çətin olmaz. Məsələn, bəzi faktlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, turduşlar öz əcdadlarını qurd başlı təsəvvür edirdilər.⁴⁵ Türk tayfalarından kimandinlər də qurdu dağ ruhu hesab edirdilər. Belə dağ ruhunun sarışın saçlı, göy gözlü, qızı isə it şəklində təsəvvür olunurdu.⁴⁶ Füzuli Bayat yazır ki, geniş semantik dairədə Boz qurd, Öküz və Oğuz Tanrı oğludurlar. Tanrı oğlu motivinin transformasiya, variasiya olunmuş şəkildə türk epik ənənəsində sistem yaratması Boz qurd mifoloji obrazından da görünür. İslamı yayan müsəlmanlara

³⁸ R. Jean-Paul, *Orta Asyada kutsal bitkilər və hayvanlar*, 2005, s. 310.

³⁹ Jean-Paul, *age*, s. 312.

⁴⁰ *Age*, s. 307.

⁴¹ H. Cavad, *Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış*, 1993, s. 78.

⁴² M. Seyidov, *Yar bayramı*, Bakı 1990, s. 31.

⁴³ *Age*, s. 78.

⁴⁴ *Age*, s. 48.

⁴⁵ N. P. Şastına, *Sledı primitivnıx reliqiy v şamanskoy misterii*, Moskva 1974, s. 312.

⁴⁶ N.P. Drenkova, *Oxotniçiy leqendi kimandinsev. Sb. Muzeya antropoloqii i etnoqrafii*. T. XI, M-L, 1949, s. 131.

kömək edən qurd obrazı, əslində, heç də dəyişmədən müsəlman tarixlərinə də düşürdü.⁴⁷ Füzuli Bayat B.Ögələ istinadən qeyd edir ki, belə bir qurd müsəlman dinini qorumaq üçün türklərə: «qalxın – deyə, onları Şərqdən qərbə doğru aparır və türklərin önündə gedir».⁴⁸

Deməli, «Dədə Qorqud» eposunda əksini tapmış qurdu adi bir zoomorf obraz kimi yox, etnik-mədəni sistemdə yer almış sakral biçimli Boz Qurd olaraq dəyərləndirmək gərəkdir. Qazanın eposda «Azvay qurd əniyi erkəgində bir köküm var» deməsi də onun kökünün ilkin əcdada – Boz Qurda bağlandığına aid işarədir. M.Seyidov qeyd edir ki, Qazan xan «vaxtilə əsatir aləminin «vətəndaşı» olduğuna görə onun kökü zoomorfik totemlərlə, o cümlədən qurdla bağlıdır».⁴⁹

«Dədə Qorqud» eposunda Salur Qazanın qurda müraciət etməsi kimi hadisə, əslində qədim bir ritualın – Oğuz türklərinin savaştan öncə ulu əcdada, Boz Qurda tapınmalarının izi olaraq diqqəti cəlb edir. Bu isə onu göstərir ki, Boz qurd savaş ruhunun daşıyıcısı rolunda əcdad kultuna daxil olan güc, hərbi və sosial nizamı qoruyan hamidir. Eposda əcdad kimi funksiyalar yerinə yetirən Boz qurd, bilavasitə kosmoqonik aktın iştirakçısı qismində təqdim edilir. Oğuznamə motivlərində şəkillənmiş Boz qurdun göy oğlu səciyyəsi, əski qatlardan «Dədə Qorqud»a transformasiya olunaraq ilkin və ulu əcdad paralellərində status qazanmış və dağ, torpaq, vətən hamisinə çevrilmişdir. Boz qurdun əcdadlıq missiyasını sübut edən ən əski mənbələrdən biri də Göytürklərin yadigarı olan Buqut abidəsidir. Bu abidə üzərində Boz qurddan süd əmən qolları kəsik türk uşağının təsvir edilməsi sonrakı epos yaradıcılığında əcdad, xilaskar obrazının (Boz qurdun) təcəssümünə səbəb olmuşdur. Beləliklə, türk etnik-mədəni ənənəsində fəal yer tutmuş Boz qurdun, ulu əcdad timsalında icra etdiyi funksiyalar müəyyən qədər üzə çıxmış oldu. Aydın oldu ki, bütövlükdə əcdadlar iyerarxiyasındakı sakral varlıqların (Qorqud Ata, Boz qurd və s.) fəaliyyəti mifik zamanla bağlıdır. Və deməli, bu varlıqlar demiurqlar, mədəni qəhrəmanlar kimi dünyanın yaradılması aktında iştirak edə bilirlər.

Ədəbiyyat

- ACALOV A., **Mifologiya. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi**, Bakı 2004.
- AFANASEVA V.K., **Qilgames i Enkidu. Epiçeskie obrazi v iskusstve**, Moskva 1979.
- ATALAY B., **Divanü Luqatı it-Türk**. Ankara 1992.
- ATSIZ N., **Türk edebiyatı tarixi**, İrfan Yayınevi İstanbul 1943.
- BAHAEDDİN Ö., **Türk mifolojisi**, Ankara 1998.
- BAYAT F., **Oğuz Epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı**, Bakı 1993.
- , **Korkut Ata. Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut**. Ankara 2003.
- BƏYDİLİ C., **Türk mifoloji sözlüyü**, Bakı 2003.
- Bozqurd**, Azadlıq nəş, Bakı 1992.
- CAVAD H, **Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış**, CƏFƏRLİ M (2001); **Dastan və mif**. Bakı 1993.
- DIRENKOVA N.P., **Oxotniçiyə leqendı kimandinsev**. Sb. Muzeya antropoloqii i etnoqrafii. T. XI, M-L 1949.
- XƏLİL A., **Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər**, Bakı 2001.
- İSMAYILOV H., **Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri**, Bakı 2002.
- JEAN-PAUL R., **Orta Asyada kutsal bitkilər və hayvanlar**, 2005.
- Kitabi-Dədə Qorqud**, Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı 2004.
- KSENOFONTOV Q. B., **Xrestes. Şamanizm i Xristianstvo**, İrkutsk 1929.
- KOROQLI. X., “Alp Er Tonqa i Afrasiyab po Y. Balasaqini, M.Kaşqari i druçim avtoram”, **Sovetskaya Turkoloqiya Dergisi №4**, 1970.
- MƏŞƏRƏKOV A.N., **Drevnyaya Japoniya. Buddizm i sintoizm**, Moskva 1987.
- ÖZDƏK R., **Türkün qızıl kitabı**, Bakı 1992.

⁴⁷ Füzuli Bayat, **Oğuz Epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı**, Bakı, 1993, s. 51.

⁴⁸ **Age**, s. 52.

⁴⁹ Seyidov, **age**, s. 36.

- 📖 RADLOF V.V., **Obrazı narodnoy literature turkskix plemen**. T. III, Sp. 1870.
- 📖 RZASOY S., **Oğuz mifinin paradiqmaları**, Bakı 2004.
- 📖 SEYİDOV M., **Yar bayramı**, Bakı 1990.
- 📖 ----- **Bözi-qurt**, Bakı 2006.
- 📖 ----- **Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları**, Bakı 1983.
- 📖 ŞASTINA N.P., **Sledı primitivnix reliqiy v şamanskoy misterii**, Moskva 1974.
- 📖 ŞÜKÜROV A., **Mifologiya**, Bakı 1997.
- 📖 TOĞAN Z. V., **Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili**, İstanbul 1972.
- 📖 VƏLİYEV K., UĞURLU F., **Oğuznamələr. Tərtibçilər və ön sözün müəllifləri**, Bakı 1993.
- 📖 YEMELYANOV N., **Sujeti olonxo o rodonaçalnikax plemeni**, Moskva 1990.
- 📖 **Yusif Has Hacib. Kutadqu Bilig**, Ankara 1959.
- 📖 QALDANOVA Q.P., **Dolamantskie verovaniya buryat**, Novosibirsk 1987.
- 📖 QOR-OQLI, **Turkmenskiy Qeroiçeskiy Epos**, Moskva 1983.